

Іза ХРУСЛИНСЬКА

РОЗМОВИ ІЗ СОФІСІЮ ГЕРТЦ*

Передмова

Вражаюча Софія Гертц, головна, після Єжи Гедройца, особа паризької “Культури” вирішила розповісти дещо про своє життя, яке протягом десятиліть є часткою діяльності цієї незвичайної інституції, що вже стала історією. Її розповідь така ж, як вона сама: розважлива, докладна, стримана в почуттях – Софія дотримується фактів і лише інколи дозволяє собі приправити розповідь дещицею гумору. Ми, приміром, так нічого й не дізналися про те, що відчували вона та її чоловік Зигмунт, коли їх вивезли зі Львова в ліси Марійської республіки та зробили з них лісорубів, ані того як їй вдавалось упоратися з великою сокирою, яку насилу могла підняти. Ані про всі подальші ситуації, коли цілком природно було б упасти у відчай, чого однак не сталося завдяки її сильній волі – рисі, що, мабуть, найбільше мене в ній захоплює.

Видавнича діяльність Єжи Гедройца від 1947 року, коли він заснував у Римі “Культуру”, була б неможливою, якби не допомога людини, твердо переконаної, що повсякденна тяжка праця в ім’я накресленої мети має сенс. Хоч би якою була участь Юзефа Чапського та Зигмунта Гертца, “Культура” й Літературний інститут залишаться передусім справою двох людей – Редактора та Зосі Гертц.

Якою ж була накреслена мета? Повернімося на мить у 1947 рік. Східну частину зруйнованої та приниженої Європи зайняли війська Сталіна, тоді як на Заході з її нечистого сумління користалися комуністи, котрі проголосили себе партією Опору й заявили, що це їм належить перемога планетарного масштабу й на їхньому боці міць невідворотних вироків історії. Навіть у найближчому оточенні “Культури” Єжи Стемповський скептично оцінював шанси на те, що Європа залишиться не комуністичною. Водночас серед польської

* Уривки з книги “Була якось “Культура”. Розмови із Софією Гертц”. Видавництво Університету Марії Кюрі-Складовської, Товариство опіки над архівом Літературного інституту в Парижі, 2003.

еміграції та польської армії в Італії майже загальним було очікування вибуху третьої світової війни.

Воно свідчило про абсолютне незнання справжніх механізмів англійської та американської політики, хоча психологічно цю віру неважко було зрозуміти, коли йшлося про людей, приголомшених Ялтинською угодою.

Винятковість існування “Культури” слід вимірювати опором, який вона від самого початку мусила долати. Часопис і видавництво зародились у Римі, в армії – співробітники носили мундири. Однак, як свідчить Софія Гертц, генерал Андерс не вважав, що варто займатися видавництвами, якщо війна може вибухнути за тиждень. Гедройц дотримувався іншої думки, готуючись до праці в ім’я далекої мети. Переїзд з Італії до Парижа, а не до Лондона означав згоду на дедалі відчутнішу відмінність у поглядах чи навіть ментальності між “Культурою” та лондонським емігрантським середовищем, хоча безпосередня підстава для такого рішення була практична: “ближче до батьківщини”.

Однак часопис, розрахований будь-що-будь на політичну та літературну еліту, наразився в Парижі на затяту ворожість французьких літературних кіл, напіввідкрито контрольованих комуністами та часом відверто оплачуваних із фондів східної імперії, що сприймалось як частина традиції, існуючої ще з царських часів. Протягом двох десятиліть “Культура” була повністю ізольованою, і французів, котрі підтримували з нею контакти, можна було перелічити на пальцях однієї руки. Зізнаюсь, я був здивований мірою цього вимушеного відчуження. Коли 1951 року я почав готувати в Парижі американський Конгрес свободи Культури, я наразився на таку ж ворожість, а конгресовий часопис “*Preuves*” мав великі труднощі з добором співробітників. Здавалося б, планомірно поширювані чутки про “Культуру” як агентуру американців знайдуть підтвердження в її співробітництві з Конгресом. Гедройц не любив від когось залежати. До низки своїх добре редагованих часописів – французькою (“*Preuves*”), англійською (“*The Encounter*”), італійською (“*Tempo presente*”), німецькою (“*Der Monat*”), іспанською (“*Cuadernos*”) мовами – Конгрес був готовий додати польську “Культуру”, що було винятковим заохоченням й автоматично долало б усілякі фінансові труднощі. Однак це означало б втрату свободи дій, і після роздумів Гедройц відхилив пропозицію. Згодом і Конгрес, і його часописи припинили існування, а “Культура” збереглася. Її стосунки з іншою американською інституцією, радіостанцією “Вільна Європа”,

також – як запевняє Зося Гертц – не були близькими. Цей опір, ця сувора турбота про цілковиту незалежність власної політики дуже імпонували мені в “Культурі”.

“Культура” – це слід просто відзначити – належить до незрозумілих явищ. Така річ не має права на існування, як жирафа серед хижих звірів. Тож нічого дивного, що поліці, заповнені підшивками її річних випусків і виданими нею книгами, вимагали й вимагають логічного пояснення. Нещодавно я добре посміявся, читаючи заяву одного поважного пана з Лондона про великі гонорари, що їх нібито платила “Культура” своїм авторам (начеб “купуючи” їх), і про її могутній вплив на журі різних міжнародних премій, зокрема й на Шведську академію.

Сказати, що “Культура” незрозуміла, це те ж саме, що сказати, що незрозумілими є особистості Єжи Гедройца та Софії Гертц, котрі присвятили себе спільній ідеї. Оскільки настав занепад колоніальних імперій – британської та французької, такою ж мусила бути доля й радянської імперії: Гедройц не сумнівався в цьому і тому хотів налагодити добросусідські відносини з країнами, що знову отримають незалежність – із Литвою, Білоруссю та Україною. Щоб оцінити його дар передбачення, слід пам’ятати, як різко це уявлення відрізнялося від поглядів більшості еміграції, що не погоджувалася на нові східні кордони. Разом із близьким йому співробітником Юліушем Мірошевським він був винятком завдяки своїй далекоглядності, яка виявилась у тому, що Літературний інститут видавав також книги українською мовою й багато уваги приділяв литовським справам.

Я не маю наміру підлаштовуватися під пророцтва, що збулися, хоча могли й не збутися або збутися дуже не скоро. В самому колективі “Культури” Зигмунт Гертц жартував, що російський ведмідь сидить за деревом із зарядженою двостолковою й чекає на нерозважливих мисливців. І мушу визнати, я був схильний радше поділяти його скептичний гумор, ніж повірити у швидку поразку потворної супердержави. Однак поруч із Гедройцом була людина, котра ніколи, жодним словом не дала відчувати, що вона сумнівається і що стільки зусиль і стільки щоденної праці можуть слугувати лише – ще раз – підтриманню емігрантських ілюзій. Якщо Зося Гертц мала хвилини сумнівів, то їй вдалося не виявити їх і, мабуть, так само як “на поселенні” в лісах Марійської республіки, вона ніколи не дозволяла собі скрикнути, що ніколи не вибереться звідси. Вона гідна подиву тому, що, не відхиляючись ні на крок від обраної дороги, йшла так, начеб її вела невідома нам сила, повністю ототожнюючи себе з “Культурою” як своїм творінням.

УРИВКИ З РОЗМОВ

1

– *Ви пам'ятаєте обставини, за яких уперше з'явився проект заснування Літературного інституту?*

– На жаль, я не пам'ятаю якогось конкретного моменту, коли такий задум з'явився. Ще наприкінці війни колишній міністр Юліуш Понятовський¹ порушив перед Єжи питання про видання книг. Він тоді носився з наміром видання книг, навіть видав кілька. Першу його книгу до друку підготувала я. Коли ж ми впали у неласку в Андерса, Понятовський запрошував, аби я перейшла до нього, до УМКІ². Але мене не відпустили з армії.

Ще задовго до закінчення війни Єжи стверджував, що нас усіх чекає еміграція і що комуністи не підуть із Польщі. Коли війна скінчилася, він був переконаний, що еміграція триватиме дуже довго, і радив нам налаштуватися на це. Тоді така певність була скоріш поодиноким, бо більшість польських політиків і військових були певні, що вибухне третя світова війна, і ми воюватимемо з Росією.

Оскільки Єжи налаштувався на тривалу еміграцію, він почав розмірковувати, що треба робити щось таке, що буде потрібно в тих умовах. Як літератор він, звичайно, пов'язував майбутнє із видавничою діяльністю. І такі розмови точились у нашому колі ще до закінчення війни.

– *Які розмови Гедройца і з ким передували створенню Інституту?*

– Як я вже згадувала, навесні 1945 року Єжи вирушив до Лондона. Перебування там він використав і для підготовки ґрунту для діяльності Інституту. Деякий час разом із ним був також Юзьо Чапський, котрий із Лондона виїхав працювати до Парижа.

Єжи провів там багато розмов, зокрема в Міністерстві віросповідань і громадської просвіти. Він шукав спільників. Але Андерс, який вірив у швидкий вибух третьої світової війни, не бачив сенсу у створенні видавництва. Єжи дуже допомогли контакти з Адамом Прагером. Наш задум суттєво підтримав начальник штабу Другого корпусу Казимир Вишневський, якого я вже згадувала. Після майже річного перебування в Лондоні, звідки він також виїздив у Париж, до Юзьо Чапського, Єжи повернувся до Рима.

– *І після повернення Гедройца до Рима, на зламі 1945 та 1946 років виник Інститут літератури?*

– Єжи повернувся з готовим проектом, однак минуло ще трохи часу. Потім удалося все залагодити. Ми досить швидко зареєстрували

в італійському уряді заснування Інституту як видавництва художньої літератури.

– *Ви отримали фінансову допомогу від начальника штабу, генерала Казимира Вишневського...*

– Так, він зацікавився нашими планами, і справді ми отримали від корпусу 100 золотих фунтів, що вже становило певний капітал. Також завдяки втручанню генерала Громадський фонд надав нам позику на придбання друкарні. Цей фонд, що був у розпорядженні армії, складався з виплат на вдів, інвалідів, сиріт війни тощо. Єжи, ясна річ, мусив підписати зобов'язання про сплату позики з відсотками.

Друкарня *OGI*, придбана в італійців, була в чудовому стані, в ній працювало близько 40 осіб.

II

– *Які цілі ви ставили перед собою, засновуючи Інститут?*

– Передусім ми хотіли потрапити до еміграції, до польського читача, величезна кількість польських вояків перебувала тоді на Заході. Ми намагалися також налагодити контакти з вітчизною, але тоді це було дуже важко. Хоч Єжи вважав, що треба робити будь-які спроби. Звісно, мета була дуже амбітною, якщо не божевільною.

– *Якого типу книги видавали ви в римський період?*

– Спочатку важко було говорити про конкретну видавничу політику, оскільки нам ледве вдавалося підбирати книги для видання. Лише наприкінці того першого року з'явилися задуми видання певних книжкових серій, і ми зробили проекти обкладинок для кожної такої серії. І з кожної такої серії вийшла одна книга.

Загалом протягом того єдиного римського року ми видали 28 найменувань. Першою книгою були “Легіони” Генріка Сенкевича; ми видали також “Прометей” Станіслава Шпотанського, “Карпатську бригаду” Яна Белатовича, друкували Кадена-Бандровського, Болеслава Міцинського. Серед перших позицій були також “Книги польського народу і польського паломництва” Адама Міцкевича з передмовою Херлінга-Грудзінського, в якій ми вбачали, власне, програму Інституту.

– *Ще в Римі з'явилось перше число “Культури”...*

– Спочатку часопис повинен був виходити як кварталний додаток видавництва. Перше число, редаговане Єжи й Густавом, вийшло у червні 1947 року, ще у великому форматі, з обкладинкою, запроєктованою художником Станіславом Гливою.

– *Серед авторів першого числа часопису були Бенедетто Кроче, Артур Кестлер, Анджей Борковський, Тимон Терлецький,*

Юзеф Чапський. Їхні тексти згодом багаторазово з'являлися на шпальтах "Культури". Якою була тоді програма часопису?

– Наше кредо містилося у вступній статті. Воно, власне, згодом не змінювалося. Ми підкреслювали той факт, що культура в еміграції є продовженням культури на батьківщині і що ми не хочемо втрачати контакти з нею. Водночас польська культура нерозривно пов'язана із західноєвропейською культурою.

Від самого початку найсуттєвішим для нас було спрямування нашої діяльності на батьківщину. Зразком для Єжи був "Дзвін" Герцена, який колись відіграв таку велику роль серед російської еміграції.

III

– Якими були причини вашого рішення про переїзд у Париж?

– Причин було кілька. Насамперед конкуренція зробилася дуже сильною. Ми сподівалися заробити на виданні релігійних книг. Кардинал Сапега скаржився тоді, що немає молитовників, і цьому треба зарадити. Наскільки я пам'ятаю, Єжи з Тадзем Сьютотою, котрий чудово знав італійську, пішов навіть до кардинала Монтинегро, який згодом став папою Павлом VI, аби запитати чи не вдасться отримати на цю справу трохи грошей від Ватикану. Але він їх лише благословив, а гроші не дав.

Крім того, це був уже 1947 рік, більшість польських вояків роз'їхалася по світу й заново розпочинала життя. Скінчилось грошове забезпечення від армії, більшість із них опинилась у важких фінансових умовах. Отже, придбання книг була для них часто неможливою. Продаж книг припинився. Перед нами постало питання, що робити далі.

Був іще третій аспект усієї справи. Рим був провінцією. Все, що стосувалося Польщі, відбувалося в Лондоні й Парижі. До Парижа тоді почали приїздити багато поляків з батьківщини, і Париж потроху робився польським центром. А нас цікавила батьківщина. Більше того, тоді в Парижі перебував Чапський, який міг на місці нам якось допомогти. Тож ми вигідно продали друкарню і спромоглися сплатити давній борг, навіть із відсотками. З рештою грошей подалися до Парижа: ми із Зигмунтом приїхали з Рима, а Єжи, трохи раніше від нас, із Лондона.

– Ви приїхали до Парижа саме 13 жовтня 1947 року, ця дата не стала для вас фатальною?

– Ми приїхали в день найбільшого в історії Франції загального страйку. Все зупинилося. Ми оселились у невеличкому готелі в

Латинському кварталі, на *rue de Deux Ponts*. Але ненадовго. Незабаром виявилось, що на ті гроші, які ми привезли, нам не вдасться придбати помешкання, яке водночас правило б нам за офіс, оскільки тоді не вистачило б коштів на нашу діяльність. Ціни на нерухомість зробилися надто високими. І тоді нам на допомогу прийшов Юзьо Чапський.

– Чим тоді займався Чапський?

– Юзьо, як я вже згадувала, перебував у Парижі з 1945 року. Посланий туди Андерсом як керівник польського представництва Другого корпусу й Міністерства інформації. Представництво Юзьо передусім мало налагоджувати контакти з французами. Саме тоді Юзьо познайомився серед інших із генералом Де Голлем, поновив довоєнне знайомство з Андре Мальро. Ці його контакти згодом стали у пригоді й допомогли “Культурі”.

Представництво Юзьо, між іншим, видавало призначений для французів інформаційний бюлетень, дуже корисний, бо про Польщу тоді мало хто знав. Але крім цієї діяльності, представництво отримало чимало продовольства з армійських запасів. У Парижі було багато поляків, і зрештою їм усе пороздавали. Під продовольчий склад харчів вони найняли дім під Парижем, у *Maisons-Laffitte*. Використовували тільки підвали, всі інші приміщення, дуже пошкоджені, були вільні. Сам Юзьо наймав квартиру десь у Парижі.

Юзьо, з огляду на наші проблеми, запропонував нам наймати дім у його представництва. Власне, той дім і зробився нашою першою резиденцією, ми мешкали там до 1954 року. Він був розташований на так званому Корнеї, тобто на авеню Корнеля.

– Невдовзі після приїзду ви видали перший паризький номер “Культури”. Як вам вдалося так швидко його підготувати?

– Приїхавши до Парижа, ми вирішили видавати поки що лише часопис, власне щомісячник. Ще в Римі, перед від’їздом, ми підготували 2\3 число “Культури” у зміненому малому форматі, в якому він виходить і досі. Готове число часопису ми дали людині, котра мала перевезти його й простежити за друком уже в Парижі.

На жаль, та людина не простежила за роботою, і часопис було надруковано без коректури. Ми ледь не плакали, побачивши, в якому стані він вийшов. Він з’явився на зламі 1947–48 років, а наступне, четверте число, вийшло в лютому 1948 року, і відтоді “Культура” виходить регулярно, як годинник, за винятком травня 1968 року, коли страйки унеможливили її видання.

– Той перший період існування “Культури” ви називаєте “героїчним періодом”. Чому?

– Ми насамперед мусили налагодити функціонування дому, де завжди юрмилися люди, й офісу, а нас тоді було троє: Єжи, Зигмунт і я. Грошей, як я вже згадувала, було небагато, ще півроку ми отримували кошти з армії, але у квітні 1948 року нас усіх демобілізували.

Ми боролися з багатьма труднощами. Щоправда ми видавали часопис, однак водночас мусили знаходити авторів і передплатників. Але ж тоді їх майже зовсім не було. Єжи використовував свої особисті контакти, довоєнні, і з часів війни – шукаючи людей, які писали б для нашого щомісячника. Нас іще ніхто не знав.

Наші тодішні нечисленні приятелі радили нам отямитися: “Скільки у вас грошей?” Ми відповідали: “На півтора року”. Вони на те: “Гаразд, гроші ви, може, й знайдете, але хто вас читатиме, і перш за все, де ви візьмете авторів?”

Єжи посилав сотні листів, шукаючи авторів, ми із Зигмунтом тисячі, часто написаних власноруч, у пошуках передплатників.

– *Де ви їх шукали?*

– Ми посилали листи всім нашим знайомим з армії, котрі роз’їхалися по світу, потім до їхніх знайомих, якщо діставали відповідь. Ми використовували кожен адресу поляків, яка потрапляла нам до рук.

– *Яким тоді був статус “Культури” у Франції?*

– Ми мали досить значні адміністративні труднощі, з якими заледве могли тоді впоратися. В ті роки у Франції чужоземець не міг купити ніякої нерухомості, не міг також бути власником ніякого офісу. Нас лише могла найняти якась французька фірма.

У Парижі вже існувала польська книгарня “Лібелла”³, якою керував Казимир Романович. “Лібелла” належала тоді Другому корпусу. Завдяки корпусу ми залагодили справу так, що “Культура” за документами зробилася частиною “Лібелли”. У Франції кожна книгарня автоматично мала право на видавничу діяльність, що дозволило нам видавати часописи й книги. Сам Романович як поляк теж мусив мати французького жиранта. Ним була пані Кристина Карасевич, французенка, чоловік якої був поляком.

Проте для нас це було страшенно незручно. Існувала окрема бухгалтерія, окремий рахунок; за все, що нас стосувалося, ми платили самі. Єжи й Зигмунт були офіційно найняті “Лібеллою”.

В якийсь момент наша діяльність переросла адміністративні можливості “Лібелли”, у 1960 році ми почали видавати російські твори⁴. І тоді ми заходилися розмірковувати, що робити, аби це залагодити, тобто зареєструвати Літературний інститут, але без

жиранта. Ми пішли до адвоката, котрий під час розмови зазначив, що це було б простіше, якби хтось із нас мав французьку нагороду.

Виявилось, що Єжи має французький орден Почесного Легіону, що його одержав у тридцятих роках за участь у підготовці польсько-французької торговельної угоди. Ця відзнака дозволила нам зареєструвати Інститут на Єжи і відокремитися від “Лібелли”.

IV

– *Перші роки були для вас не лише боротьбою за побут, а й періодом, коли ви здобули певне становище, спершу серед еміграції, а згодом поступово і в Польщі. Ви почали бентежити своїх читачів. Першою такою історією була, здається, справа з приводу тексту Янти-Полчинського “Повертаюся з Польщі”, надрукованого в 12 числі за 1948 рік?*

– Ні, перший такий конфлікт викликав наш протест проти ухвалені в 1947 році постанови Спілки польських письменників на чужині про заборону друкування на батьківщині. Ми обстоювали невідривність від батьківщини й були за те, щоб польські письменники й інтелектуали, котрі опинилися в еміграції, не поривали контакти з Польщею і по можливості друкувалися там, за умови, що вони не погодяться на цензурування текстів.

Трохи згодом, теж у 1948 році, вибухнув другий скандал – той, про який ви згадували – значно більший, що погіршив наші стосунки з лондонським оточенням. Ми саме надрукували першу статтю Янти з циклу “Повертаюсь із Польщі”. Після її появи нас звинуватили у зраді ідеалів незалежності, а Андерс заборонив продаж у Лондоні примірників “Культури” із цим текстом. Нашим лондонським дистрибутором було армійське бюро з поширення преси “Триф”. Але ж Андерс міг зажадати конфіскації. Тоді ми погодилися на єдиний в історії “Культури” компроміс. Ми припинили публікацію Янти в “Культурі”, але видрукували його окремою книгою.

– *Той конфлікт з Андерсом став на перешкоді ваших із ним контактів?*

– Ні, загалом ні. Так сталося, що невдовзі після цієї справи, в січні 1949 року я провела місяць у Лондоні. Я там була вперше. Мусила залагодити чимало справ Єжи. Тоді ж я завітала й до Андерса, котрий вельми сердечно мене прийняв. Ми довго розмовляли, я була разом із Юзьом Зеліцьким⁵, який почав розмову про справу Янти. Я намагалася пояснити Андерсові нашу точку зору, захищала “Культуру”, наполягаючи, що Андерс мав би знати, що Янта не був

ніяким комуністом, він написав чесну книгу, і не було підстав її не надрукувати. Андерс захищав свою позицію, однак зрештою визнав, що це добре, що ми її видали. Ми розсталися як добрі приятелі.

Потім ми часто їздили до Лондона і я, і Єжи. Дружні стосунки тривали до кінця. Таких відвертих конфліктів як із публікацією Янти, більше ніколи не було.

– Як склалися власні стосунки із лондонським емігрантським середовищем?

– Ми не підтримували жодних контактів лише з Гридзевським, котрий терпіти не міг “Культуру”, що не завадило нам приятелювати з багатьма авторами “Відомостей”. Досить офіційні контакти ми мали із “Замком”, тобто колами, близькими до лондонського уряду. Крім того, ми підтримували близькі стосунки із Вацлавом Збишевським, котрий, відвідуючи Париж, зупинявся у *Maisons – Laffitte*, із Ермінією Наглеровою, Броніславою Висолюховою, яку я перекладала ще в Другому корпусі, згодом, після його переїзду до Лондона, також із Казимиром Вержинським. Він також неодноразово з’являвся в “Культурі”. Ми приятелювали з Казимиром Саббатом і його дружиною Ханею, котра часто проводила у нас відпустку.

Єжи підтримував дуже близькі стосунки з Адамом Драгером, знав Едварда Рачинського. Я познайомилася з ним набагато пізніше, наприкінці шістдесятих років.

– Ви зайняли тоді нонконформістську позицію щодо Вільно та Львова, чим налаштували проти себе більшість своїх читачів, котрі, переважно, належали до емігрантських кіл, які не могли й не хотіли погодитись із тим, що Польща втратила обидва ці міста.

– Дискусію про Львів і Вільнюс ми розпочали в 1953 році листом ксьондза Маєвського, в якому він написав, що слід визнати їх належність Україні й Литві. “Культура” закликала переосмислити та проаналізувати відносини поляків із українцями та литовцями і зробити висновки з уроків історії. Єжи завжди був прихильником урегулювання наших стосунків із сусідами і не мав сумнівів щодо цього. Ми тоді викликали бурю протестів. За один день ми втратили 40 передплатників, але потім вони повернулись до нас. Кожне число “Культури” чекали, читачі цікавились, що нового ми вигадасемо. І це робило нам рекламу, на яку ми не мали коштів.

– Дискусія про Вільнюс та Львів – це 1953 рік. Але раніше, в 1951 році, була “справа” Чеслава Мілоша, що мала свій “відгомін” і в Польщі. Розкажіть, будь ласка, про неї.

– Ще під час свого американського “старцювання” Юзьо Чапський на прохання Єжи зав’язав контакт із Чеславом Мілошем. Переказав йому натяк Єжи, що той охоче бачив би Чеслава на шпальтах “Культури”, якщо він залишиться на Заході. Але Мілош не дав тоді ніякої обіцянки.

Кілька місяців по тому, в грудні 1950 року, коли він, посланий до польської амбасади, був уже в Парижі й зважився обрати свободу, зателефонував своїй знайомій Нелі Міцинській⁶, і та від його імені зв’язалась із нами, і запитала, чи ми його приймемо. Звісно, ми одразу погодились. Він приїхав до нас майже без особистих речей, бо все залишив у квартирі, що належала амбасаді.

Наступного дня після приїзду Чеслава Юзьо разом із Єжи поїхав до французького МЗС. Потім їх прийняв міністр внутрішніх справ, який порадив деякий час, якщо це можливо, переховувати Чеслава, аби той не виходив сам на вулицю, не підтримував ні з ким, окрім нас, контактів. В ті часи траплялися викрадення тих, хто просив притулку. МЗС зрештою зв’язалося з місцевим комісаріатом, і через деякий час нам надали “охорону”. Чеслав виходив переважно із Зигмунтом, він носив шапку, щоб неможливо було його упізнати, а з людьми, які приходили до нас, ми знайомили його лише в крайньому разі, та й то під чужим прізвищем “Квятковський”.

Оскільки Чеславу не можна було виходити, невдовзі після його появи до нас на Корнеля завітали двоє панів із міністерства. Вони розпитували Чеслава про якісь дрібниці, зокрема, кого він знав у посольстві Польщі, але він був там новачком і небагато міг розповісти. Вони приходили лише один раз і розмовляли у присутності Єжи.

– *Мілош взяв тоді участь у прес-конференції?*

– Так, це була прес-конференція, організована Конгресом свободи культури, з яким “Культура” підтримувала дружні зв’язки від самого його виникнення в 1950 році. Ми не були в змозі її скликати, не мали ані грошей, ані потрібних зв’язків, а вони мали. Ця конференція відбулась у травні 1951 року, після п’яти місяців перебування Чеслава у нас. Він виступив на ній, щоб пояснити, чому обрав свободу. Ця конференція зрештою мала велике значення. Дружина Чеслава лишилася в Сполучених Штатах зі старшим сином і вагітна другою дитиною. Після того як Чеслав попросив притулку, її вигнали з їхньої квартири, вона мешкала у знайомих і не могла приїхати до Франції. У Сполучених Штатах через втручання комуністів і доноси польських емігрантів Чеслава визнали подвійним агентом і відмовили йому у в’їзній візі.

Фінансова ситуація Мілоша у Франції була тоді досить важкою, він жив у нас майже півтора року. У 1952 році він переїхав до Парижа і за допомогою Жанни Херш почав працювати над французькою версією “Здобуття влади”, за яку потім одержав нагороду європейських видавців “*Prix Litteraire Europeen*”. Це допомогло йому трохи стати на ноги. Дружина з дітьми приїхала до нього лише в 1953 році.

Коли Чеслав жив у нас, він був у жахливій формі, дуже переживав за дружину і, певна річ, про своє майбутнє. Сперечався з нами про різні речі, виходив, грюкнувши дверима, і тоді Єжи залишав нас, бо ніколи не любив таких ситуацій. Лише Зигмунт не переймався тим і намагався відвернути Чеслава від лихих думок.

– У н'ятому числі за 1951 рік з'явилася знаменита стаття Мілоша “Ні”, що спричинила хвилю нападів на нього самого і на “Культуру”.

– Чеслав наполягав на публікації цієї статті й хотів, щоб вона з'явилася в “Культурі”. Тоді Єжи звернув його увагу, що стаття буде дуже непопулярною, і запитав, чи він певен, що хоче її надрукувати. У відповідь Мілош запитав, чи не збирається Гедройц його цензурувати. Єжи відповів, що надрукує її, але хотів попередити його про наслідки.

Стаття, ясна річ, була дуже непопулярною, емігрантська преса змагалася в лайливих закидах на адресу Чеслава. На його захист виступив Мірошевський, його підтримали ще близько двадцяти інших письменників-емігрантів та й усе.

Від Єжи віддалився тоді Врага⁷, котрий приятелював із ним ще з довоєнних часів. Врага твердив, що Мілош – агент комуністів, а коли Гедройц, котрий ніколи в це не вірив, зажадав доказів, Врага послався на свій ніс, твердячи, що ніс співробітника другого відділу не може помиляться. Єжи відказав на те, що йому цього не досить, і їхні взаємини на цьому припинились. Згодом Врага видрукував кілька дуже агресивних статей, спрямованих проти нас.

– За яких обставин “Культура” зав'язала контакти із Конгресом Свободи культури?

– Юзьо Чапський під час своєї подорожі до Сполучених Штатів познайомився з Джеймсом Бурнгамом, і вони стали щирими друзями. Бурнгам був одним із “батьків” Конгресу, разом із Ірвіном Брауном, представником американських профспілок, і Майклом Джоссельсоном. Конгрес тоді, власне, саме створювався, і завдяки протекції Бурнгама Юзьо зав'язав контакти з іншими його членами й співробітниками.

Обидва, Юзьо та Єжи, одержали запрошення до Берліна на з'їзд Конгресу, а потім на другий з'їзд – до Брюсселя. Ідеєю Єжи була ініціатива створення у Страсбургу Вільного університету для молоді з країн Східної Європи.

За ініціативою Конгресу в усій Європі з'явилися часописи: у Франції *“Preuves”*, в Англії *“The Encounter”*, в Італії *“Tempo presente”*, в Німеччині *“Der Monat”*, а також ще в кількох інших європейських країнах, і навіть в Австралії. Звичайно, засновники Конгресу свободи культури прагнули, щоб “Культура” теж до нього належала, однак Єжи ніколи на це не погоджувався, бо це призвело б до фінансової залежності, а однією з наших засад було збереження цілковитої незалежності. Проте ми брали участь у різних ініціативах Конгресу; ми видрукували в “Культурі” його установчий маніфест.

Потім, у 1952 році, завдяки зусиллям Юзьо Чапського співробітником Конгресу став Кот Єленський.

– *Офіційна пропаганда ПНР довго твердила, буцімто “Культура” фінансувалася Конгресом...*

– Про цю справу досить докладно писав Кот Єленський у своїй статті “Культура” – Польща у вигнанні”. Єдиною допомогою, яку ми отримали від Конгресу, було фінансування перекладу книги Раймонда Арона, а також книги Жанни Херш, яка так само була пов'язана з Конгресом. Ми на це погодилися, оскільки самі грошей не мали, а були дуже зацікавлені видати обидві книги.

Потім, коли ми звернулися із закликом про збір коштів на дім “Культури”, Конгрес вніс триста тисяч старих франків, і це було підтверджено в “Культурі”, де скрупульозно позначалися всі внески.

Звичайно, ми були в чудових стосунках із багатьма людьми, пов'язаними з Конгресом, нашим великим другом був Джеймс Бурнгам. Завдяки його ініціативі ми дістали велику одноразову дотацію з фонду Лілли Ендовмент. Це був американський фонд, від якого ми отримали кошти на видання серії “Архів революції”.

– *А якими в той час були ваші контакти з Польщею? Хто із країн в ті часи – наприкінці сорокових – початку п'ятдесятих років – бував у Maisons-Laffitte?*

– Вже у 1949 році у нас бувало чимало людей, щоправда вони приїздили не так часто, як після 1956 року, однак приїздили. Деякі тоді ще не наважувалися на контакти з нами, наприклад, Артур Меджирецький, якого ми з Єжи знали ще з армії, дебютував у “Білому Орлі”. Згодом це, звичайно, змінилося. У нас бував Казимир

Кожнівський, ще у 1949 році його становище в Польщі було надто поважним, аби він боявся комуністів, бував Городинський, бував аташе з питань культури Польського посольства Мірослав Жулавський, але це вже ближче до 1956 року. В той час у Парижі гастролював ансамбль “Мазовше” з Мірою Зімінською, вона до нас не приїхала, але телефонувала нам, просячи надіслати їй примірники часопису й книг. Ми надіслали.

Одержували ми, хоча нерегулярно, польську пресу, вона потрапляла до нас переважно з людьми, котрі виїздили за межі Польщі, а не через передплату. Регулярно й без перешкод ми почали отримувати пресу й книги після 1956 року.

– Це відтоді походять ваші ідеї надсилати до Польщі книги у фальшивих обкладинках...

– У друкарні, де набирали “Культуру”, якесь комуністичне жіноче товариство друкувало по-польськи часопис для жінок. І якось нам спало на думку, що ми могли б це використати і пересилати наші твори під маркою цього товариства. В такий спосіб ми переслали перші книги в пакетах з їхньою етикеткою. У 1953 році ми вперше переслали книги з фальшивими обкладинками. Серед них була книга Орвелла “1984 рік”, з пересилкою якої пов’язана кумедна згадка. Радянські книги тоді видавалися в обкладинках з огидного сірого обгорткового паперу. Ми купили такий самий папір, після чого видрукували обкладинку з назвою “За Родину”. І в цих обкладинках переслали Орвелла до Польщі. Згодом було “Здобуття влади” Мілоша. На обкладинці цієї книги був зображений радянський солдат, а назву ми замінили на “Визволення” під авторством такого собі “Зигмунта Корнаги”. І так це пішло на батьківщину. Найкумедніша історія пов’язана з книгою Джиласа “Новий клас визискувачів”, що вийшла в нас у перекладі Чьолкоша. За дозволом на видання цієї книги ми звернулися до самого Джиласа. З цією метою Зигмунт спеціально поїхав до Югославії. Ми видали її, наскільки пам’ятаю, коли Джилас саме сидів у в’язниці. Книга вийшла в грудні 1957 року.

Зигмунт надумав зробити по-французьки печатку, нібито це премія для передплатників “Культури” і кожен передплатник дістане її в подарунок на Різдво разом із примірником часопису. Тією печаткою ми проштампували пакети, призначені для польських передплатників. А треба знати, що Робітничий видавничий кооператив “Преса” передплачував тоді 140 примірників “Культури”. Ми зробили вдвічі більше пакетів, ніж звичайно. До кожного примірника часопису ми додали примірник книги Джиласа. Ми

відправили їх і чекали, що, можливо, нам їх повертатимуть. Жоден примірник не повернули, зате дістали рекламацію, мовляв, стільки-то премій не вистачає, і ми мусили дослати книги, бо передплатники скаржаться!*(сміється)*

V

Від початку п'ятдесятих років "Культура" мала вже постійне коло авторів, які зорієнтувалися в специфіці часопису. Це були передовсім Юліуш Мірошевський, Єжи Стемповський (псевдонім Павел Хостовець), Константин Єленський, Юзеф Чапський, Вітольд Гомбрович, Чеслав Мілош.

VI

– Часи, коли ви змінили дім, були й часами важливих політичних змін – смерть Сталіна, доповідь Хрущова.

– Пам'ятна історія була пов'язана зі смертю Сталіна. Отож згадуваний Александр Вайссберг-Цибульський мав дуже добрі контакти з посольством Австрії в Парижі. Якось він подзвонив до Єжи й мовив по-німецьки: "Старий помер". Єжи сприйняв цю звістку з недовірою, навіть заперечив, мовляв, адже немає жодного офіційного повідомлення щодо цього. Але Вайссберг наполягав, запевняючи, що повідомлення таємне.

Єжи одразу попросив Зигмунта дати телеграму до Бейрута Влодзімежу Бончковському, котрий дуже добре розумівся на радянських справах, аби той написав про політичні наслідки смерті Сталіна. Зигмунт негайно поїхав на пошту, передав французькою телеграму; працівниця, прочитавши телеграму, навіть покликала керівника, котрий намагався довідатись у Зигмунта, чи це правда. Але Зигмунт відмовився говорити на цю тему. Та коли невдовзі поширилась звістка про смерть Сталіна, працівники пошти почали ставитися до нього дуже шанобливо, як мало не до ясновидця! Стаття Бончковського "Нотатки про радянську політичну стратегію після смерті Сталіна" вийшла в 4 числі "Культури", через місяць після смерті Сталіна.

Ця історія унаочнює, яким редактором був Єжи. Його реакція завжди була блискавичною.

А щодо доповіді Хрущова, то Єжи був дуже незадоволений, що наші друзі з Польщі, для яких вона одразу була доступною, не переслали її нам. Вони абсолютно не зорієнтувалися, що мали в руках. Для нас було надзвичайно важливо, з багатьох причин, видати її якнайшвидше. На жаль, не вдалося.

– Потім був польський Жовтень. Відгомін у “Культурі” був величезний. Дуже характерним було і ваше ставлення до Гомулки.

– Так, звичайно, ми дали кредит Гомулці, що викликало хвилю критики, до якої ми тоді вже звикли. Однак, коли восени 1957 року закрили “*Po prostu*”, ми відмовили у підтримці. Частина діячів еміграції дала Гомулці кредит довіри, коли нам уже було зрозуміло, що він програв.

– В той час були спроби тиску з боку комуністів?

– Коли ми відмовили у підтримці Гомулці, до “Культури” приїхав Адам Шафф із Густавом Готтесманом, редактором “Культурного огляду”, і вони почали схиляти Єжи до співпраці: мовляв, не пишійте того й того, а ми тоді зробимо те й те тощо. Єжи на це відповів, що завжди писатиме те, що хоче. Тоді Шафф витягнув чорновий відбиток сторінок “Культурного огляду”, Готтесман мовив: “Якщо ви не погодитесь, то це вийде”. Така собі звичайна спроба шантажу! Але Єжи відповів: нехай виходить. Вони хотіли, щоб “Культура” зайняла нейтральну позицію щодо Народної Польщі, їх навіть не цікавила підтримка. Поїхали незадоволені.

– Повернімося до часів Жовтня. Трохи раніше, у липні 1955 року, в Польщі було надруковано лист, що закликав до повернення до Польщі, підписаний 48 особами з мистецького й наукового середовища, зокрема, Домбровською, Ясеніцею, професором Юліаном Крижановським. На той лист ви так само відреагували...

– Ми відповіли редакційною статтею, в якій запрошували всіх, хто підписав того листа, приїхати до нас, до “Культури”, щоб вільно порозмовляти. Такі запрошення ми також надіслали на адресу кожного передплатника і до редакції щотижневика “*Tygodnik Powszechny*”, де було надруковано те звернення, з проханням переказати його адресатам, але ми не дістали відповіді.

– Потім ви опублікували редакційну статтю, озаглавлену “Їдмо... ніхто не кличе”, що стала відповіддю часопису на мовчання з боку Польщі. Статтю було надруковано в 2 числі за 1956 рік. Під статтею містилась така примітка: “Коли друкувався часопис, надійшла відповідь у вигляді передачі Збігнева Флорчака по радіо “Край”, в якій було запропоновано зустріч, але у Варшаві”. Варто нагадати, що така радіостанція і передача під такою назвою існували тоді кільканадцять місяців (від вересня 1955 до лютого 1957 років). Вони мали відверто пропагандистський характер і були призначені для поляків, котрі жили за кордоном. Певна річ, багато місця присвячувалося там “Культурі”.

– З Флорчаком пов'язана цікава історія. Взагалі ми завжди знали, хто криється під тим чи тим псевдонімом, але був один виняток: Пелікан. Якось Єжи одержав від нього листа, надісланого з якогось західного міста, в ньому він писав, що не може поки що назвати своє справжнє прізвище, але просить Єжи зберегти цього листа, і що ми, можливо, за манерою письма здогадаємось, хто він. Однак ми не відгадали, і лише у вісімдесяти роки з'ясувалося, що це був Флорчак. Ми познайомились із ним ще в 1948 році, коли він був юнаком-студентом. Він тоді радився з Єжи, чи повертатися на батьківщину, бо саме закінчував навчання в Бельгії. До повернення в Польщу Флорчак часто у нас друкувався.

– *Чимало людей із Польщі почало тоді листуватися з вами...*

– Передусім у 1957 році з'явилася друком розмова зі Стефаном Кисилевським із передмовою Єжи. Це інтерв'ю стало тоді великою сенсацією. Кисіль із властивим йому *l'esprit de contradiction*⁸ оцінював ситуацію на батьківщині, жовтневі події, “досягнення” й економічну ситуацію ПНР. Згодом у відділі листів ми за згодою авторів вмістили листи Зигмунта Мицельського та Кисіля. В шістдесяті роки кількість людей, які писали до нас із батьківщини, помітно зросла, й це стало для “Культури” нормальним явищем. У 1965–1966 роках ми навіть мали постійного кореспондента, Станіслава Мацькевича-Ката, котрий писав під псевдонімом Гастон де Серізе.

– *Яким чином ви започаткували співробітництво з Мацькевичем-Катом?*

– Повернувшись 1956 року до Польщі, він запропонував, що писатиме для нас.

– *Комуністи кілька разів видавали накази про заборону перевозити й пересилати “Культуру” до Польщі, перший було датовано чи не 1950 роком. Та заборона діяла протягом усього періоду існування ПНР за винятком кількох “післяжовтневих” місяців...*

– А попри це вже на початку 1957 року французька пошта кілька разів повертала нам бандеролі з “Культурою” разом із листом, у якому робилося посилення на той наказ, незважаючи на ухвалу Спілки письменників від грудня 1956 року. Ця ухвала практично не отримала відгуку. Ми зрештою писали про це, надрукували й лист французької пошти.

Сталося так, що конфіскувалися й такі бандеролі “Культури”, як альбом сучасних творів мистецтва, що ми його надіслали Владиславу Беньковському, директорові Народної бібліотеки.

– Коментар до того листа ви багатозначно назвали “Обіцянки і ...дійсність”. А перший процес за контрабандне перевезення “Культури” відбувся вже в 1958 році, це був процес Ханни Ревської. Потім такі процеси систематично повторювалися.

– У середині шістдесятих років Мацькевича-Ката також засудили за співробітництво з нами. Перед початком слідства, Мацькевича-Ката прослуховували, взагалі-то він не заперечував співпраці з нами. Наприкінці 1965 року навіть почав писати до нас уже під власним прізвиськом. Слідство ще тривало, коли на початку 1966 року Мацькевич-Кат помер.

VII

– На початку шістдесятих років у Бібліотеці “Культури” з’явилися документи й матеріали, що стосувалися польського Жовтня – “6 років тому. За лаштунками польського Жовтня або Клуб кривого кола”. Невдовзі почали друкуватися й аналізи та прогнози політичної ситуації в країні у шістдесятих роках...

– У часописі знайшли відображення всі найважливіші події тих років: історія листа тридцяти чотирьох, лист Яцека Куреня й Кароля Моджелевського до партії, виданий згодом у серії “Документи бібліотеки “Культури” в 1966 році, зрештою, події березня 1968 року.

Звичайно, події березня 1968 року, як згодом і події в Чехословаччині, були в центрі нашої уваги. Ми знали чимало людей, засуджених тоді в березні, і серед них Адама Міхніка, Барбару Торуньчик, Якуба Карпінського. Міхнік уперше був у нас, здається, невдовзі після закінчення школи, він тоді був іще дуже “неоперений” і полюбляв сперечатися з нами про різні речі. Якуб і його брат Войтек Карпінський, сини приятеля Зигмунта, були нам дуже близькі.

Ми друкували багато статей про антисемітизм у Польщі. Зрештою ця проблема порушувалась у “Культурі” й раніше. Ми присвятили їй багато місця ще 1956 року, тоді ми серед іншого вмістили анкету на цю тему, а підсумки надрукували на шпальтах часопису.

Тема березневих подій та їхній відгомін були присутні в “Культурі” протягом тривалого часу.

– В одному лише п’ятому числі за 1968 рік були вміщені статті Чапського та Єленського, обидві під красномовними назвами: перша – “Бий жидів, рятуй Росію” і друга – “Ганьба чи сором”; друкувалися й аналітичний матеріал Пелікана, хроніка березневих подій разом із документами – відозвами студентів, листом

Єпископату до партії, а також так званий “чорний список”, тобто список пропагандистських статей із тогочасної польської преси. Після березня чимало інтелектуалів і письменників виїхали з Польщі, більшість із них співпрацювала згодом із “Культурою”?

– Так, майже всі, тільки одні, як Унгер, мали з нами постійні зв’язки, інші друкувалися час від часу: Поміан, Колаковський, Мрожек, Вірпша та багато інших.

– Ви порушили важливу для часопису справу. Отже, наприкінці шістдесятих років відбувається зміна частини співпрацівників “Культури”: на той час померли Єжи Стемповський, Казимир Вержинський, Вітольд Гомбрович, Марек Хласко. Приєдналися ті, кого ви назвали, але з 1966 року до “Культури” назавжди повернувся також Густав Херлінг-Грудзінський, і це після двадцятирічної перерви. Що її спричинило?

– Густав співпрацював із нами ще в Римі, особливо під час видання першого числа “Культури”. Приблизно тоді, коли ми переїздили до Парижа, Густав одружився і не міг зважитися виїхати разом із нами у безвість. Тоді він прийняв рішення переселитися до Лондона, там фінансова ситуація була спочатку кращою.

В той період наша співпраця припинилася. Густав ще якийсь час жив у Лондоні, друкувався у “Відомостях”, опублікував “Інший світ”, пережив тяжкі особисті випробування. Потім він переїхав до Мюнхена, де працював для радіостанції “Вільна Європа”. В 1955 році він оселився в Неаполі, де одружився з Лідією Кроче. У другій половині шістдесятих років (з 1966 року) почав уже постійно співпрацювати з “Культурою”. Правду кажучи, я вже не пригадую, як до цього дійшло. Через кілька років Густав почав регулярно – щодва місяці – приїздити до нас і залишався на місяць, аж до 1991 року, коли в нього стався інфаркт, і він – на вимогу лікаря – мусив відмовитися від цих поїздок.

VIII

– Однією з найбільших заслуг “Культури” була з одного боку – пропаганда налагодження мирних відносин між Польщею та її сусідами, а також із національними меншинами, а з другого – інформування й наближення проблематики та культури цих народів. Були надруковані сотні статей на цю тему. В Бібліотеці “Культури” з’являлися переклади книг багатьох східноєвропейських письменників і дисидентів...

– Декому за це загрозувало ув'язнення. Під час процесу Андрія Синявського та Юлія Данієля в Москві одним із мотивів звинувачення був факт публікації в “Культурі”.

Звичайно, справи, про які ви кажете, завжди були в центрі уваги Єжи. Ми навіть здійснили кілька видань “Культури” російською, чеською, німецькою мовами. Одним із постійних розділів у нас були хроніки, присвячені подіям, що відбувалися у цих країнах. Російську хроніку вже 25 років веде Міхал Хеллер, котрий пише під псевдонімом Адам Кручек; багаторічним співпрацівником “Культури” є український публіцист Богдан Осадчук, друкувався в нас і Томас Венцлова.

Коли 1974 року до Парижа приїхав Володимир Максимов і хотів заснувати “Континент”, першою особою, до якої він звернувся, аби порадитися – зрештою, йому це підказав Солженіцин – був Єжи.

Єжи, Юзьо Чапський і Густав Херлінг-Грудзінський були членами редколегії “Континенту”. Єжи був також членом редакційної ради українського шоквартальника “Віднова”. Таких прикладів чимало.

Спільною ініціативою “Культури” й “Континенту” була хоча б робота над підготовкою підписаної в 1975 році заяви російських дисидентів під назвою “Міра відповідальності”.

– Солженіцин знав “Культуру”, бо вона доходила до Росії через найрізноманітніші канали ще до того, як він емігрував на Захід. Бібліотека “Культури” видавала його книги. Чи редактор налагодив контакти із Солженіциним після того, як той залишив Росію?

1974 року Солженіцин перебував у Цюриху, і нам вдалося роздобути його адресу, здається, через його французького видавця. Єжи збирався звернутись до нього по згоду на польське видання “Архіпелагу ГУЛАГ”. Проте ми мусили попередити його, що не можемо багато заплатити за право на видання (західні видавництва платили тоді неймовірні суми за право надрукувати цю книгу). Однак Солженіцин одразу погодився, щоб ми видали книгу безкоштовно. Єжи з Юзьом Чапським спеціально поїхали до Цюриха, щоб мати можливість поспілкуватися з ним. “Архіпелаг ГУЛАГ” вийшов у нас повністю в 1976–1978 роках.

Після від'їзду Солженіцина до США Єжи постійно листувався з ним. Одним із таких моментів пожвавлення їхнього листування було підписання російськими дисидентами звернення про визнання права України на незалежність.

Секретаркою Солженіцина якийсь час була Ірина Альберті (редакторка “Русской мысли”), з якою Єжи був добре знайомий.

– Сімдесяти роки розпочалися грудневими подіями, а завершилися серпневим страйком й утворенням “Солідарності” в 1960 році. Це десятиліття повне гарячих для Польщі років із формуванням опозиції, подіями в Радомі, виникненням КЗР⁹, початком діяльності мережі незалежних видавництв. Орієнтація “Культури” на Польщу зазнає в цей час подальшої еволюції: діяльність заради Польщі поступається місцем співпраці з Польщею.

– Звичайно, ця переміна відповідала перебігу подій у Польщі. Оскільки в центрі нашої уваги завжди була батьківщина, з нашого боку було природним “піти” за тим, що відбувалося в Польщі. У шістдесяти роки “Культура” була єдиним форумом опозиційної думки, відкритим майже для всіх, адже ми часто друкували тексти, далекі від поглядів редакції. Така примітка супроводжувала, наприклад, багато статей Кисіля, 1965 року ми надрукували лист Куреня й Моджелевського, та й згодом продовжували цю традицію сумлінно публікувати всі документи КЗР, PPN¹⁰, ROPCiO¹¹ документи незалежного студентського руху тощо.

В сімдесяті – вісімдесяті роки “Культура” вже не була єдиним незалежним часописом, тоді в Польщі їх виникло спочатку десятки, потім сотні. Отже, змінилася наша роль, що й позначилося на часописі.

– В числі “Культури” за січень-лютий 1971 року ви надрукували з приміткою “в останню хвилину” редакційну статтю “Польський грудень”, в якій поряд із коментарем по гарячих слідах грудневих подій з’являється теза редактора про необхідність спільної боротьби з комунізмом польської інтелігенції та робітників. Без неї всі бунтівні акції залишаться акціями розпачу без політичної альтернативи та програми. Згодом він неодноразово звертався до цієї тези.

– Так, це була невідступна ідея Єжи. Пригадайте інтерв’ю, яке він дав Александрові Смоляру для “Анекса” в 1975 році, й надруковане лише через дванадцять років. Воно вміщене в 44 числі “Анекса” за 1986 рік. В ньому Єжи виразно говорить, що без співпраці робітників з інтелігенцією боротьба проти комунізму не може бути успішною. Зрештою, це дуже цікава розмова, в якій Єжи передбачив подальший перебіг подій у Польщі. Він звичайно дуже нервував, якщо йому про це говорили, але гадаю, це правда.

Пам’ятаю також, що принаймні двічі – в 1975 та 1980 роках – ніби “випереджаючи” в першому випадку події в Радомі й

виникнення КЗР, а в другому – серпневій події, ми надрукували дві дискусії. 1975 року це була дискусія на тему “Що робити?”, в якій серед інших взяли участь Колаковський, Вірпша, Марія Гіршович, а також автори з Польщі. Її метою було визначення шляхів, що вели до незалежності Польщі. А 1980 року це була розмова на три голоси – Новака, Вандича й Чехановського – під красномовною назвою “Бути чи не бути?”

– У першій половині сімдесятих років значно зросла також кількість публікацій у “Культурі” авторів з Польщі, котрі виступали здебільшого під псевдонімами або анонімно. Яким чином ви зав’язували з ними контакти?

– Багато з них надсилали до нас тексти без попереднього узгодження, вони просто писали для “Культури”, бо знали, що можуть бути надруковані. Однак у багатьох випадках Єжи сам шукав контакти з різними людьми, і у нас проїздом бувало чимало людей з Польщі. Дехто домовлявся з Єжи під час таких зустрічей у *Maisons – Laffitte*. Але й, окрім них, ми зав’язували контакти з іншими людьми, котрі не могли виїхати з країни, або й з тими, що залишили Польщу, як Лешек Колаковський, Кшиштоф Поміан. Цей постійний багаторічний контакт з Польщею давав користь.

Іноді, щоб познайомитися з якоюсь людиною, Єжи спеціально їздив на зустріч із нею, наприклад, до Амстердама, щоб познайомитися з Лешеком Колаковським, котрий назавжди залишив Польщу, або до Лондона, щоб зустрітися з Яном Юзефом Ліпським.

Ви пригадали, що багато людей друкувались у нас під псевдонімами. Цікаво, але нещодавно Варшавський Інститут літературних досліджень звернувся до нас із проханням розшифрувати всі псевдоніми. І в кількох випадках у нас виникли труднощі з визначенням автора, особливо коли йшлося про публікацію однієї статті.

Звичайно, з часом багато з них самі розшифрували свої псевдоніми, як Роман Зіманд –Леополіта, Войцех Скалмовський – Мацей Бронський.

– Траплялося й таке, що ви друкували авторів із Польщі з приміткою “матеріал публікується без погодження з автором”, у такий спосіб з’явилася, наприклад, 1974 року стаття Казимира Дзевановського “Наш народ, як лава” або 1972 року – Владислава Бруса “Примітки до директив VI з’їзду ПОРП...”

– Це була форма захисту автора від переслідувань з боку комуністів, бо згоду авторів ми звичайно мали. Було відомо, що загрозувало за публікацію в “Культурі” чи в “Бібліотеці “Культури”.

Наприклад, 1973 року Казимир Орлош видав у нас свою повість “Чудове кубло”, перед тим заборонену в Польщі цензурою. За публікацію у нас його вигнали з радіо, де він тоді працював, він наразився на різні переслідування, що їх через якийсь час відтворив у виданій також у нас в 1986 році “Історії “Чудового кубла”. Певна річ, цей випадок був непоодиноким.

– Ви згадали Лешека Колаковського. В сімдесяті роки його статті постійно друкувалися в “Культурі”, потім з’являлися щораз рідше...

– Колаковський почав друкуватись у нас в 1971 році. Як я вже згадувала, вони з Єжи познайомились у шістдесяті роки в Амстердамі. Згодом, уже після виїзду на Захід, він із дружиною Тамарою неодноразово приїздив до *Maisons – Laffitte*. В ті часи він досить часто писав нам. Він надрукував у нас один із найважливіших текстів “Тези про надію та безнадію”, який ми згодом видали брошурою – вона нелегально потрапила навіть до СРСР. А в 1976 – 1978 роках ми в Літературному інституті видали один за одним томи “Головних течій марксизму”.

Коли з’явився “Анекс”, Колаковський перейшов до Смоляра, хоча він і надалі писав для нас, але набагато рідше.

– Восени 1976 року виник Комітет захисту робітників, у листопадовому числі “Культури” того ж року у відділі “Документи з країни” був надрукований лист членів КЗР. Згодом у кожному числі “Культури” друкувалася ціла добірка документів, що їх видавав КЗР. Якими були ваші контакти з членами КЗР і чого вони чекали від “Культури”?

– Деяких членів КЗР ми знали особисто, найкраще, мабуть, Едварда Ліпінського – Єжи знав його ще до війни, Яна Юзефа Ліпського, Юзефа Рибіцького. З Анелою Штейнберг ми познайомилися під час одного з її приїздів до Парижа. Вона була родичкою тодішнього директора Польської бібліотеки в Парижі Хандельсмана, і він запросив нас до себе, щоб познайомити з нею. Нашою близькою приятелькою була Галина Міколайська, якій вдалося приїхати до Парижа з неофіційними виступами, хоча вже тоді комуністи її дуже переслідували.

Ми добре знали Міхніка, котрий тоді, коли створювався КЗР, був тут, у Парижі. Згодом ми познайомилися також із Анкою Ковальською, Мірком Хоєцьким. Звичайно, мені важко пригадати подробиці наших зустрічей, це був час нечувано жвавих контактів на маршруті Варшава – Париж.

Мені здається, що і КЗР, й інші опозиційні угруповання, що виникли в сімдесяті роки, чекали від нас передусім висвітлення їхньої діяльності за межами країни, а також у французьких ЗМІ.

Ми були для них, мабуть, такою собі трибуною, тож вони через усі можливі канали надсилали до нас бюлетені, звернення, декларації тощо. Часто їх перевозили люди, не пов'язані з опозицією. Одні пересилали їх з дороги, інші привозили безпосередньо до нас.

– Це були часи, коли “Культура” ініціювала збирання коштів для КЗР, для робітників та їхніх сімей після 1976 року, а згодом – дедалі частіше – для допомоги незалежним видавництвам і пресі...

– Та допомога чудово функціонувала. Так само як допомога при пересиланні в Польщу обладнання, хоча в найгарячіші 1980 – 1981 роки ми мали з тим багато мороки, коли люди надсилали кошти для “Солідарності” – у невеликих містах і містечках до таких збирачів пожертв було надзвичайно важко дійти. Через деякий час ми навіть звернулись із закликом не роздрібнюватися й надсилати кошти, наприклад, на адресу “Солідарності” у школах чи в університетах.

З грошовими переказами у Польщу найбільше допоміг нам Вацек Кисилевський. Він багато їздив по світу з концертами, мав банківський рахунок у Німеччині, на який ми й надсилали гроші. В листах до нього я робила докладні підрахунки, іноді навіть у приватних листах він робив звіт щодо фінансових справ. Деякі з них я зберігаю досі.

Згодом, у часи “Солідарності” ми часто користувалися сприянням Допомогового комітету “Солідарності” у Швеції.

Власне, всі наші контакти були вдалі, і – хіба що крім одного випадку – у нас ніколи ніщо не пропадало.

– У жовтні 1981 року ви підписали угоду з NOWA...¹²

– Формально підписання цієї угоди відбулось у Франкфурті під час міжнародного книжкового ярмарку. Ми виставили там книги, видані від початку сімдесятих років, книги NOWA згодом також були представлені на нашому стенді та в “Пульсі” у Ходаковського. Я кажу формально, бо умови тієї угоди були погоджені набагато раніше, ми підтримували близькі контакти з NOWA. З нашого боку угоду підписали Єжи та я, з боку NOWA – Гжегож Богута й Марек Боровік.

Звичайно, угода мала чисто символічне значення. Наша співпраця тривала здавна. NOWA мала бути нашим представником у Польщі. Але на практиці це не дуже добре вдалося. Зрештою не з їхньої вини, адже то були часи вельми швидкого розвитку незалежних видавництв. Вони з'являлись, як гриби після дощу. Тож нічого дивного, що передруки з “Культури” чи книг Літературного інституту видавав,

хто хотів, не питаючи дозволу. Тоді серед них вийшли “Інший світ” Херлінга-Грудзінського, книги Гомбровича, Мілоша – повністю або великими уривками.

А ми в рамках тієї угоди зобов’язалися створити видавничий фонд, і він добре функціонував.

– *Восени 1980 року Чеслав Мілош одержав Нобелівську премію в галузі літератури. Єжи Гедройц і ви були у Стокгольмі на церемонії вручення. Чим була ця нагорода для вас, для редактора?*

– Звістка про присудження Нобелівської премії Чеславу дійшла до нас із Франкфуртського книжкового ярмарку. Того разу ми на ярмарок не поїхали, були тільки наші книги. Звідти до нас зателефонували, щоб повідомити новину.

Не можу сказати, що це було для нас цілковитою несподіванкою. Ця справа розпочалася набагато раніше. До Єжи зверталися з проханням висловити свою думку, надати інформацію про Мілоша. З-поміж авторів, відкритих “Культурою”, Мілош був другим кандидатом на Нобелівську премію. До нього в 1969 році був Гомбрович і, якби не смерть, він напевне б одержав нагороду. Це, звичайно, дає нам привід для гордості.

До Стокгольма нас запросили як видавців книг Мілоша. Ми були там чотири дні. Зустріли чимало осіб із Польщі. Поміж інших Анджея Мілоша, брата Чеслава, з дружиною, Мірека Хоєцького, Стефана Кисилевського. Чеслав, дуже зворушений, приїхав із сином Тоні.

Тоді відбувалося багато додаткових заходів і прийомів, але ми з Єжи не брали в них участі, окрім кількох лекцій, організованих Нобелівським комітетом, і урочистого вручення нагороди Чеславі. Єжи належав до тих людей, котрі не виказують свої емоції й воліють не говорити про них, однак для нього це було сильним потрясінням. Я шкодувала, що Зигмунт, мій чоловік, не дочекався цієї миті. Гадаю, він би пишався ще більше, ніж сам Чеслав; він, хто так уважно стежив за творчістю Чеслава, завжди турбувався про його успіхи...

Якось Чеслав розповів мені, як під час урочистого вручення йому в 1978 році літературної премії “*Neustadt International Prize*”, у своєму виступі він процитував фразу, яку Зигмунт неодноразово живив у листах до Мілоша: “Чеславе, не кажи, бо ти скажеш дурницю. Краще напиши!” (В залі вибухнув сміх).

– *Оскільки ми заговорили про Нобелівську премію, згадаймо, що “Культура” зробила величезний внесок і в нагородження 1983 року Нобелівською премією миру Леха Валенси. І це незважаючи на досить суперечливе ставлення до Валенси.*

– Для Єжи ніколи не існувало жодних “священних корів”. Коли він оцінював щось або когось позитивно – часто всупереч думці інших – він відверто говорив і писав про це, так само чинив, коли його оцінка була негативною. Це додало йому чимало ворогів, але він не переймався тим. У Польщі така поведінка не була й досі не є поширеною.

Зверніть увагу, коли на початку вісімдесятих років ми критично писали про Валенсу, в Польщі це часто вважали гріхом, а потім почали писати про нього так, як ми це робили на кілька років раніше! Зрештою ця ситуація за час існування “Культури” неодноразово повторювалася.

Повернімося однак до Нобелівської премії Валенси. Незалежно від певних застережень щодо нього, Єжи в 1982 році (а разом із ним велика група осіб у Європі та Сполучених Штатах), вважав, що в контексті тогочасної ситуації присудження Нобелівської премії Валенсі мало б величезне символічне значення, як вияв визнання “Солідарності” й боротьби польської громадськості.

Він був одним із ініціаторів дій на користь присудження премії Валенсі – листів, звернень до міжнародних організацій. Про всі ці ініціативи ми одразу повідомляли в “Культури”. Пригадую, лист на підтримку Валенси написав тоді Солженіцин, в Європейському парламенті виступив тодішній депутат, наш знайомий Ясь Гавронський. Обидва виступи ми надрукували в “Культури”.

Однак, незважаючи на всі зусилля, Валенса одержав Нобелівську премію не 1982, а наступного року, внаслідок акції Юліуша Стройновського, котрий мобілізував кількасот німецьких професорів та інтелектуалів.

– Спробуймо підсумувати діяльність “Культури”. Ми вже згадували, що 1953 року Літературний інститут відновив систематичну видавничу діяльність, розпочавши випуск Бібліотеки “Культури”, нині вона налічує 481 позицію (серед них 105 чисел “Історичних зошитів”). Який вигляд ваша видавнича діяльність мала на практиці, якими були наклади, скільки творів видавали ви щороку?

Все змінювалося. Книги, що їх ми видавали до 1953 року, мали невеличкі наклади, набагато менші, ніж наші книги в Римі.

Потім, у перші роки існування Бібліотеки “Культури” ми щороку видавали 4 – 6 книг, згодом поступово збільшили кількість назв, а наприкінці п’ятдесятих років видавали 8 – 10 книг за рік. Найбільшим успіхом у ті роки був “Доктор Живаго”, якого ми видали в 1958

році. Він витримав три видання загальним накладом 12 тисяч примірників.

Наприкінці шістдесятих років ми видавали 16 позицій за рік, але серед них були й багатотомні видання, наприклад “Спогади” Вітоса в трьох томах.

1980 рік був винятковим. У нас тоді виявилось 20 назв. Потім їх кількість зменшувалась. Сьогодні наша видавнича діяльність, якщо йдеться про книги, стала мінімальною. Але ж це вже інші часи.

– *Якими були інші видавничі досягнення Літературного інституту?*

– Книги Хласко, передусім “Цвинтарі”, Мілоша й Гомбровича – було багато перевидань. Спершу вони виходили невеликим накладом, а потім ми мусили постійно додрукувати. Особливо “Щоденники” Гомбровича.

– *У “Бібліотеці “Культури” виходили різні серії. Згадаймо, які саме.*

– Першою була серія “Документи”. Ми почали її видавати в 1956 році. Спершу це були брошури. Але згодом, уже з 1959 року, в тій серії з’являлися книги. На сьогодні вийшло 50 позицій.

В 1962 році були започатковані “Історичні зошити”. Спершу вони з’являлися раз на півроку, а від 1973 року – щоквартально. Коли бракувало грошей на їхнє видання, ми друкували звернення до читачів із проханням про абонементну оплату.

Наступною була серія “Архів революції” – вона налічувала 10 позицій і проіснувала до 1967 року. Згодом, у 1977 році з’явилася серія “Без цензури”, а наприкінці сімдесятих років – “мініатюрні” видання, що їх ми надсилали до Польщі.

X

– *Ваше знайомство й співпраця з Єжи Гедройцом триває понад п’ятдесят років. Завдяки чому це стало можливим? Редактор має репутацію важкої людини.*

Авжеж, у Єжи важкий характер. Він дуже вимогливий. Але водночас знає, чого хоче. А це в такій роботі, як наша, – найважливіше.

Ми з ним, либонь, від самого початку нашої співпраці, ще в армії, чудово розуміли одне одного. Єжи міг цілковито довіряти мені. Він знав, що може розраховувати на мене. Не забувайте, що наша співпраця “гартувалася” за важких умов війни, а потім у римський період Літературного інституту.

Ті роки дозволили нам добре познайомитися. До Єжи треба було мати відповідний підхід, я ніколи з ним не сварилася, єдиним способом переконати його або залагодити конфлікт була дипломатія.

Поза тим Єжи людина замкнена, неговірка, він допускає спілкування лише віч-на-віч, хоча з часом тут дещо змінилося.

– *Ви сказали, що Єжи Гедройц – природжений редактор. Поясніть?*

– Передусім у нього є “нюх”, він чує, що є важливим і про що слід писати. Він завжди умів залучати справжні таланти. А щодо спрямування часопису, тут він ніколи не керувався особистими симпатіями. Якщо хтось написав добру чесну статтю, він друкував її, не цікавлячись, до яких кіл належить автор. Проте він не терпів і не терпить браку лояльності, непорядності.

Він ніколи не боявся ризику чи ворогів.

“Культура” – це, звичайно, часопис Єжи. Ніколи не було жодного редакційного колективу. Ви пам’ятаєте пародійне число нашого часопису від 1955 року?

– *Йдеться про число з вашою відповіддю на запитання, з кого складається колектив редакції, де ви зазначили: “Ряд читачів просить нас повідомити особовий склад “Культури”. До колективу належать: редактор Єжи Гедройц; редактор Гедройц Єжи; Єжи Гедройц, редактор; Гедройц; Єжи та інші члени колективу “Культури”.*

– Так, так, саме це я мала на увазі. Відповідь вигадав, здається, Вацик Збишевський, але то було правдою. Це не означає, що з Єжи не можна було полемізувати, інколи після тривалої дискусії він відмовлявся від якогось задуму. Проте концепція, політика часопису, вибір людей, котрі писали для “Культури”, – належали йому.

– *Хто з людей, пов’язаних із “Культурою”, був редакторові найближчим?*

– Власне, це питання до Єжи, але гадаю, що найближчим для нього залишився Юліуш Мірошевський і Юзьо Чапський, кожен по-своєму.

Єжи також дуже приятелював із Роджером Рачинським. Якийсь час він навіть сподівався зв’язати його з Літературним інститутом, але смерть Рачинського перешкодила цьому.

ПРИМІТКИ

¹ Юліуш Понятовський (1886–1975), політик, економіст, агроном, тричі під час Другої республіки міністр сільського господарства; з 1939 року – в еміграції, в 1957 році повернувся до Польщі.

² UMKI-PRESS – видавнича опозиційна агенція.

³ Польська книгарня в Парижі, заснована Казимиром Романовичем у 1946 році, припинила діяльність у грудні 1993 року.

⁴ У 1960 році вийшло перше російськомовне видання “Культури”, в 1971 та 1981 роках – два наступні.

⁵ Юзеф Зеліцький – математик, перед війною відомий діяч харцерського руху, після поневірянь у Радянському Союзі був заступником Юзефа Чапського в армії; по війні працював разом із ним у Парижі. Згодом оселився в Лондоні і працював там шкільним учителем. Був другом “Культури”.

⁶ Анела Міцинська (1908–1993) – письменниця, перекладачка; під час війни перебувала у Франції, де жила до самої смерті.

⁷ Ришард Врага (псевд.), справжнє ім’я Єжи Незбржицький (1902–1968); до війни – офіцер контррозвідки польської армії на Сході, по війні жив у еміграції.

⁸ Дух сперечання (фр.).

⁹ КЗР – Комітет захисту робітників.

¹⁰ PPN – (Polskie porozumienie nepodleglosciowe) – пропагандистське антикомуністичне видання (1976–1981).

¹¹ ROPCiO – “Ruch obroncow praw czlowieka i obywatela” – (Рух захисників прав людини та громадянина).

¹² NOWA – видавництво.